

РОЗДІЛ І. ЗАГАЛЬНА ПЕДАГОГІКА ТА ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ

УДК 37.018.1(477-65-21)«18/19»

DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2023-2-01>

РОЗВИТОК ЄВРЕЙСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА НА ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Васютинська Є. А.

викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1

Донецький державний університет внутрішніх справ

вул. Велика Перспективна, 1, Кропивницький, Україна

orcid.org/0000-0002-3967-0269

lenar@i.ua

Ключові слова:

*Єлисаветградщина,
національні меншини,
навчальні заклади, єврейські
навчальні заклади.*

На сучасному етапі розвитку суспільства держава сприяє консолідації й розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

У статті розглянуто історію становлення та розвитку єврейського шкільництва на Єлисаветградщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Виявлено, що єврейське населення краю було одним із найпрогресивнішим в освітній сфері, активність якого виявлялася у створенні різних типів навчальних закладів. З'ясовано, що становлення та розвиток освіти єврейського населення в краї супроводжувалося значними труднощами, як організаційними, так і матеріально-технічними, проте втілення її в життя дало неабиякі результати завдяки створенню різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно за приватної ініціативи. У досліджуваній історичний період на Єлисаветградщині функціонувала розгалужена система шкіл для єврейського населення. В історії розвитку освіти єврейського населення краю вагома роль належала громадськості міста, приватній ініціативі щодо відкриття навчальних закладів приватного спрямування. Таке формування та функціонування різних форм недержавної освіти було своєрідним засобом не тільки збереження єврейської традиції, а й національної самоідентифікації. Вони вирізнялися серед інших навчальних закладів Єлисаветградщини оригінальними підходами до організації навчально-виховного процесу, прекрасним підбором висококваліфікованих педагогів та класних наставників, користувалися певною свободою творчості при виборі методів та прийомів навчання й виховання. Провідною тенденцією функціонування цих закладів був громадсько-державний характер управління, про що свідчать конструктивні ідеї як педагогів, так і представників батьківських комітетів, спрямовані на вдосконалення організації навчально-виховного процесу. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розкритті ролі громадських діячів та педагогів регіону в розвитку освіти єврейського населення.

IN THE YELISAVETGRAD REGION IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Vasiutynska Y. A.

*Lecturer at the Department of Social and Humanitarian Disciplines
of Faculty No. 1*

*Donetsk State University of Internal Affairs
Great Perspective str., 1, Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/0000-0002-3967-0269
lenar@i.ua*

Key words: *the Yelisavetgrad region, national minorities, educational institutions, Jewish educational institutions.*

At the current stage of the development of society, the state promotes the consolidation and development of the Ukrainian nation, its historical consciousness, traditions and culture, as well as the development of the ethnic, cultural, linguistic and religious identity of all indigenous peoples and national minorities of Ukraine.

The article examines the history of the formation and development of Jewish schooling in the Yelisavetgrad region in the second half of the 19th and early 20th centuries. It was revealed that the Jewish population of the region was one of the most progressive in the educational sphere, whose activity was manifested in the creation of various types of educational institutions. It was found that the formation and development of the education of the Jewish population in the region was accompanied by significant difficulties, both organizational and material and technical, but its implementation gave remarkable results thanks to the creation of various types of folk schools for ethnic groups mainly on private initiative. In the investigated historical period, an extensive system of schools for the Jewish population functioned in Yelisavetgrad region. In the history of the development of the education of the Jewish population of the region, a significant role belonged to the public of the city, a private initiative to open educational institutions of private direction.

Such formation and functioning of various forms of non-state education was a peculiar means not only of preserving the Jewish tradition, but also of national self-identification. They stood out among other educational institutions of the Yelisavetgrad region with original approaches to the organization of the educational process, an excellent selection of highly qualified teachers and class mentors, and enjoyed a certain freedom of creativity when choosing methods and methods of education and upbringing. The leading trend of the functioning of these institutions was the public-state nature of management, as evidenced by the constructive ideas of both teachers and representatives of parents' committees aimed at improving the organization of the educational process. We see the prospects for further research in revealing the role of public figures and teachers of the region in the development of the education of the Jewish population.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розбудови України як багатонаціональної й полікультурної держави спостерігається посилення інтересу суспільства та історико-педагогічної науки до вивчення розвитку етнонаціональної освіти й виховання в різних поліетнічних регіонах України. Про це свідчить низка чинних нормативно-правових актів, пов'язаних із питаннями історії національної освіти (Конституція України

(1996), закони України «Про освіту» (2001, 2017), «Про національні меншини в Україні» (1992), Декларація про державний суверенітет України (1990), Декларація прав національностей України (1991), Рамкова конвенція про захист національних меншин (1997), «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття») (1993) та ін.). Ст. 11 Основного Закону України визначає, що держава сприяє консолідації й роз-

витку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної й релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України [3, с. 141].

Зауважимо, що єврейське населення Єлисаветградщини було одним з найпрогресивніших в освітній сфері, активність якого впродовж XIX – початку XX ст. виявлялася у створенні різних типів шкіл. Євреїв вважали досить заможними людьми, які мали можливість оплатити навчання своїх дітей [6, с. 102].

Становлення та розвиток освіти єврейського населення на Єлисаветградщині супроводжувався значними труднощами, як організаційними, так і матеріально-технічними, проте її втілення дало неабиякі результати завдяки створення різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно з приватної ініціативи [5, с. 375]. У другій половині XIX ст. на початку XX ст. на Єлисаветградщині функціонувала розгалужена система шкіл для єврейського населення. Таке формування й функціонування різних форм недержавної освіти було своєрідним засобом не тільки збереження єврейської традиції, а й національної самоідентифікації [9, с. 78].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми становлення та розвитку єврейської освіти в Україні розглянуто в наукових дослідженнях сучасних учених (Н. Кротік, А. Наймана, О. Овчаренко, В. Орлянського, та Я. Хонігсмана та ін.). Упродовж останніх десятиріч значно зріс інтерес науковців до вивчення проблем регіональної освіти й виховання, зокрема історико-педагогічних досліджень, які висвітлювали процес розвитку національного єврейського шкільництва в Україні: Ю. Агапова, Н. Бовсунівська, О. Борейко, С. Бричок, С. Коляденко, О. Костюк, О. Литвиненко, І. Можарівська, В. Омельчук, М. Шитюк, В. Щукін, С. Якименко та ін. [7]. Окремим аспектам розвитку освіти єврейського населення Єлисаветградщини присвячено праці вчених О. Акімкіна, О. Олізько, О. Філоненко та ін.; краєзнавчі розвідки О. Боська, С. Бонфельда, О. Чуднова, С. Шевченка та ін. Однак в історико-педагогічній теорії відсутні роботи, які б комплексно досліджували процес становлення й розвитку єврейського шкільництва на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття.

Мета статті – розглянути історію становлення та розвитку єврейського шкільництва на Єлисаветградщині в другій половині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Серед жителів Єлисаветграда чільне місце за чисельністю посідали євреї. Статистичні дані свідчать, що в Єлисаветграді 1835 р. проживало 3 414 євреїв (28,1 % від усього населення);

1851 р. – 4 699 євреїв (34,9 %); 1858 р. – 5 802 євреї; 1861 р. – 8 073 євреї. На 1 січня 1915 р. населення Єлисаветграда становило 97 936 осіб (євреїв – 33,78 %, православних – 63,12 %) [1, с. 32; 4].

Оскільки Єлисаветградщина була багатонаціональною і кожна національність прагнула відкрити свої навчальні заклади, то функціонували єврейські освітні установи.

На протигагу традиційним закладам єврейської освіти в 30–40-х рр. XIX ст. уряд розпочав створення державних єврейських училищ. Але, як зазначає В. Щукін, такі заклади не мали популярності і євреї відмовлялися віддавати туди своїх дітей. На думку дослідника, це зумовлено тим, що навчання в державній школі не давало жодних переваг, а євреї-випускники цих шкіл не отримували рівних прав із християнами [8, с. 132].

У вересні 1858 р. засновано Талмуд-тору першого ступеня. Також у Єлисаветграді діяли 20 нижчих хедерів, у яких основна увага приділялася буквальному вивченню Талмуду. Наступну групу освітніх осередків міста, де єврейські діти могли здобути елементарні знання, становили молитовні школи [2, с. 120].

Розвиток освіти євреїв у краї відбувався в надзвичайно складних соціально-економічних, суспільно-політичних і правових умовах. Євреї, виховуючи своїх дітей, насамперед дбали про їх релігійну освіту, яка полягала у вивченні молитов, читанні катехізису та великої кількості єврейських богословських книжок. Заради цього їхні батьки власним коштом утримували хедери.

Хедер на Єлисаветградщині посідав надзвичайно важливе місце в системі традиційної єврейської освіти, де не було місця ні світським предметам, ні професійному навчанню. Дитина приходила до хедеру приблизно в 5 років, іноді раніше, а закінчувала повний курс навчання у віці 13–15 років. Учні не ставили оцінки за їхні знання і не присвоювали кваліфікацію.

Розпочиналося навчання з ознайомлення дітей з абеткою та назвами літер. Оскільки навчання грамоти на івриті було надто складною справою для дитячого розуміння (у домашньому спілкуванні діти послуговувались ідишем), вчителі для полегшення цього процесу використовували спеціальні листки для наочності. Методи навчання також були примітивними, раз і назавжди встановленими (спостереження дітей за літерами, голосне промовляння складів, окремих звуків, а також повторення вголос, колективне читання, бесіди та ін.).

Вивчивши букви, учень учив слова і починав читати молитви. Замість підручника використовували молитовник, оскільки не було букварів та збірників спеціальних текстів. Письма також не

вчили. Батьки, які бажали, щоб їхні діти навчилися писати, домовлялися з учителями про додаткові уроки за додаткову платню.

Навчившись читати молитовник, хлопчики отримували можливість слідкувати за відправою служби в синагозі й брати участь у молитві. Тексти молитов, які діти вчили, були здебільшого на івриті. Оскільки євреї на Волині спілкувалися ідишем, то вони часто не розуміли змісту прочитаного. Проте іврит вважався священною мовою, а володіння нею – важливою умовою для вивчення рабиністичних текстів. Навчальну та релігійну літературу на ідиші в хедері майже не використовували.

Після опанування читання учні переходили до вивчення Тори. Щотижня вивчався розділ Тори, який у наступний Шабат мав читатися в синагозі. Учні, особливо початківці, не могли засвоїти весь розділ за 6 днів, проте розпочинали вивчення наступного [4].

Саме вивчення Тори в хедері полягало в майже дослівному послідовному перекладі слів тексту. Спочатку слово читали вголос, а потім перекладали ідишем. Кожне слово з тексту перекладали окремо, зберігаючи порядок слів оригіналу, тому часто вираз, який мав декілька значень, перекладали однаково.

У 90-х роках XIX століття чисельність єврейського населення Єлисаветградщини швидко зростала, як і кількість початкових єврейських шкіл-хедерів.

Для забезпечення навчання сиріт і дітей з бідних єврейських сімей існували талмуд-тори. Їх утримували на кошти єврейських громад, пожертвування заможних євреїв. Інтенсивний розвиток талмуд-тор на Єлисаветградщині розпочався наприкінці XIX ст., коли все більше освічених євреїв-громадян усвідомлювали необхідність освіти для дітей та юнацтва.

Відкриття талмуд-тори пов'язане з вирішенням та подоланням багатьох бюрократичних перешкод. Тому такі єврейські школи іноді діяли таємно.

Навчання в талмуд-торах у другій половині XIX століття було схоже з тим, що використовувалося в хедерах. Відрізнялися ці заклади лише кількістю учнів та вчителів. З метою підвищення рівня і збагачення змісту викладання в талмуд-торах Міністерство народної освіти в 1852 році розробило програму викладання єврейських навчальних предметів у єврейських училищах та перелік релігійних статей, які мали опанувати учні [8].

Для вивчення російської мови й арифметики, згідно з програмою, відводили 5 годин на тиждень. У цих школах у кращому разі вчили читати, механічно молитися й іноді трохи писати. Талмуд, як й інші релігійні тексти, вчили примітивно способом механічного зазубрювання [5, с. 380].

До цього потрібно додати, що з 1859 року до навчальних програм талмуд-тор мали обов'язково запроваджувати загальноосвітні предмети, а вчителями шкіл призначали осіб, які здобули відповідну педагогічну освіту. Проте втілення цієї постанови уряду було надто складним у зв'язку з відсутністю відповідних кадрів та браком коштів.

Загальний рівень знань учнів талмуд-тор також був дуже низьким, а навчання мало вузькорелігійне спрямування. Проте малозабезпеченість єврейських громадян виправдовувала існування талмуд-тор як освітніх інституцій.

Наприкінці XIX століття в краї розпочинають освітню діяльність талмуд-тори нового типу. Вони стають важливим засобом початкової єврейської освіти. Удосконалюється і зміст їхньої діяльності. Окрім традиційних предметів єврейської національної освіти (Тора, молитви, давньоєврейська мова, ідиш), вивчали російську мову, арифметику, історію, географію, малювання, правопис, співи, гімнастику. Так, у більшості талмуд-тор нового типу зросла кількість навчальних предметів, а знання учнів ставали ґрунтовнішими.

В історії розвитку освіти єврейського населення Єлисаветградщини на початку XX ст. вагома роль належала громадськості міста, приватній ініціативі щодо відкриття навчальних закладів приватного спрямування [6, с. 120]. І вже на початку XX ст. виникають приватні єврейські навчальні заклади – Єлисаветградське єврейське приватне жіноче училище 3 розряду (1915 р.), Єлисаветградська єврейська чоловіча гімназія М. Крижановського (1916 р.) тощо.

Відзначимо, що єврейські навчальні заклади фінансово не залежали від держави, а тому влада не втручалася в навчально-виховний процес. Все ж держава прагнула регулювати процес освіти єврейських дітей і молоді. Зокрема, було затверджено низку урядових документів, які надавали єврейським дітям та підліткам права на навчання в усіх державних і приватних навчальних закладах імперії. Однак єврейські навчальні заклади продовжували діяти поза контролем і впливом держави.

Висновки та перспективи подальших розробок у цьому напрямку. Виявлено, що єврейське населення краю було одним із найпрогресивніших в освітній сфері, активність якого виявлялася у створенні різних типів навчальних закладів. Вони відрізнялися серед інших освітніх установ Єлисаветградщини оригінальними підходами до організації навчально-виховного процесу, прекрасним підбором висококваліфікованих педагогів та класних наставників, користувалися певною свободою творчості при виборі методів та прийомів навчання й виховання. Провідною тенденцією функціонування цих закладів був громадсько-державний характер управління, про що свідчать конструктивні ідеї

як педагогів, так і представників батьківських комітетів, спрямовані на вдосконалення організації навчально-виховного процесу. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розкритті ролі громадських діячів та педагогів регіону в розвитку освіти єврейського населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2020 рік. Люди. Події. Факти : Історико-краєзнавче видання : Довідник. Кропивницький : «Імекс-ЛТД», 2019. 331 с.
2. Люта О. М. Початкова освіта в Єлисаветграді другої половини XIX ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2007. Вип. 10. С. 117–122.
3. Мельник С., Черничко С. Етнічне та мовне розмаїття України. Монографія. Ужгород : ПоліПрінт, 2010. 164 с.
4. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград : Литотип. бр. Шполянских, 1897. 311 с.
5. Філоненко О. В. Організація освіти національних меншин у центральному регіоні України в кінці XIX – початку XX ст. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 122. С. 374–382.
6. Філоненко О. В., Акімкін О. М. Розвиток приватної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття) : монографія. Дніпро : Середняк Т. К., 2022. 256 с.
7. Шевченко С. Розвиток шкіл із єврейською мовою навчання в умовах незалежної України як відображення зовнішньої диференціації в організації шкільної освіти (1991–2010). URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710673/1/1%D1%87%20-%20%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F-287-294.pdf>
8. Шитюк М. М., Шукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX століть. Миколаїв, 2008. 220 с.
9. Якименко С. І., Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття) : монографія. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2011. 208 с.

REFERENCES

1. Bos'ko V. M. (2019) Istorychnyy kalendar Kirovohradshchyny na 2020 rik. Lyudy. Podiyi [Fakty Historical calendar of Kirovohrad Region for 2020. People. Events. Facts]: Istoryko-kraeyeznavche vydannya: Dovidnyk. Kropyvnyts'kyu: "Imeks-LTD". 331 s.
2. Lyuta O. M. (2007) Pochatkova osvita v Yelysavethradi druhoyi polovyny XIX st. [Primary education in Yelysavetgrad in the second half of the 19th century]. *Naukovi zapysky*. Seriya: Istorychni nauky. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 10. S. 117–122.
3. Mel'nyk S., Chernychko S. (2010) Etnichne ta movne rozmayittya Ukrayiny [Ethnic and linguistic diversity of Ukraine]. Monohrafiya. Uzhhorod : PoliPrint. 164 s.
4. Pashutin A. N. (1897) Istoricheskiy ocherk g. Yelisavetgrada [Historical essay on the city of Elisavetgrad]. Yelisavetgrad: Litotip. br. Shpolyanskikh. 311 s.
5. Filonenko O. V. (2013) Orhanizatsiya osvity natsional'nykh menshyn u tsentral'nomu rehioni Ukrayiny v kintsi XIX – pochatku XX st. [Organization of education of national minorities in the central region of Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century]. *Naukovi zapysky*. Seriya: Pedagogichni nauky. Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka. Vyp. 122. S. 374–382.
6. Filonenko O. V., Akimkin O. M. (2022) Rozvytok pryvatnoyi osvity na Yelysavethradshchyni (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya) [The development of private education in the Yelisavetgrad region (second half of the 19th – beginning of the 20th century)]: monohrafiya. Dnipro: Serednyak T. K. 256 s.
7. Shevchenko S. (2018) Rozvytok shkil iz yevreys'koyu movoyu navchannya v umovakh nezalezhnoyi Ukrayiny yak vidobrazhennya zovnishn'oyi dyferentsiatsiyi v orhanizatsiyi shkil'noyi osvity (1991-2010) [The development of schools with the Hebrew language of instruction in the conditions of independent Ukraine as a reflection of external differentiation in the organization of school education (1991-2010)]. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/710673/1/1%D1%87%20-%20%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F-287-294.pdf>
8. Shytyuk M. M., Shchukin V. V. Yevreys'ke naseleennya Khersons'koyi huberniyi v XIX – na pochatku XX stolit' [The Jewish population of the Kherson province in the 19th and early 20th centuries]. Mykolayiv, 2008. 220 s.
9. Yakymenko S. I., Lytvynenko O. M. (2011) Zhinocha serednya osvita v Khersons'kiy huberniyi (kinets' XIX – pochatok XX stolittya) [Female secondary education in the Kherson province (end of the 19th – beginning of the 20th century)]: monohrafiya. K.: Vydavnychyy Dim "Slovo". 208 s.